

Analógia és asszociáció

A lineáris és a memoriális asszociáció összevetése a belső és a külső analógia elvével a nyelv diakrón változásában és a beszélők szinkrón nyelvhasználatában

1. A tanulmány célja, hogy vázlatosan körüljárja, hol működik a nyelvben analógia és asszociáció, valamint hogy mi e két jelenség viszonya. Az analógia a történeti nyelvészet terminusa, az újgrammatikusoknál vált a nyelvi változás leírásának kulcsfogalmává – a hangtörvénnyel egyetemben.

Az újgrammatikus iskola a nyelvi változás e két vezérlő alapelvét gyakorlatilag egymás ellenpontosításaként definiálta: az analógia a létező nyelvi formák módosításával vagy újak teremtésével helyreállítja a hangalak és a nyelvtani szerepkör viszonyát, miután a közöttük levő kapcsolat a hangváltozás miatt megszakadt. Paul szerint minden hangváltozás minimum egy analógiás átalakulást von maga után. A hangtörvényeket – a hangtan szintjén működő – kivétel nélküli folyamatoknak tartották. Az analógia működését a morfológia és a szintaxis szintjéhez kötötték. Az analógiának Paul szerint csak annyiban van köze a fonémasorokhoz, amennyiben azok a grammatikai alakok építői. Ez a megközelítés előfeltételezi a nyelv kettős tagolódásának elfogadását, vagyis hogy a nyelv független szerkezetű és eltérő szabályszerűségeket mutató hangtani és grammatikai szintre osztható.

A hangváltozás a grammatikai és a jelentéstani szerkezettől függetlenül működik, az analógia ezzel szemben pontosan a hangtani és a grammatikai szerkezet kapcsolatát érinti.

2. Az **analógia** a legszűkebb és ma leggyakrabban használt értelmezésében: nem teremt új grammatikai alakzatokat, pusztán kiterjeszt már meglevőket, azaz a rendhagyó grammatikai alakzatok a nyelvben már létező „szabályos” (vagyis többségi) alakzatok mintájára változnak meg. Az analógia a rendhagyó, a kivételes – azaz kisebb egyedszámú – alkalmazkodását jelenti a szabályoshoz, a nagyobb egyedszámúhoz.

Az analógia ebben a felfogásban rendszerkényszer, a nyelvi egységesülés, homogenizáció eszköze, melyet Bynon analógiás kiegyenlítődesnek nevez – mely a váltakozások megszűnését takarja (Bynon 1983/1997: 43).

Magyar példák:

– az íkes ragozás beolvadása az indeterminált ragozásba: *te szököl* helyett *te szöksz*, *ő szöknék* helyett *ő szökne*;

– *sátrat* > *sátort*, *zászlaja* > *zászlója* – törekvés az egyalakúság felé.

Az analógiás kiegyenlítődes mellett beszélhetünk analógiás kiterjesztésről és analógiás teremtésről is (i. m. 44–6). Analógiás kiterjesztésen eredeti hatókörén túllépő grammatikai formát érthetünk, amikor tulajdonképpen nő a kivételes alakok száma. Ez a jelenség az analógiás kiegyenlítődes ellentett folyamatként is kezelhető:

– *bódog* > *boldog* a *zöld* > *ződ* mintájára;

– *fák* : *fa* mintájára *torta* : *torták*.

Az analógiás teremtéskor új alak jön létre (analógiás képzések, szóvége-megelevenedések, képzőadaptációk), például:

– *hamburger* → *cheeseburger*;

– *fő* : *feje* → *fej*, *csárdák* → *csárda*, *média* → *médiák*, szl. *kápátj* → *kapál* > *kapa* ugyanezen az elven.

Az analógia tehát lehet ellentétes irányba ható folyamat, mely megbont korábban rendszerszerű jelenségeket. Az analógiás kiegyenlítődés egyben kiterjesztés is.

Analogikusan meglevő nyelvi alakok, szabályok megszűnhetnek azáltal, hogy gyakoribb alakokhoz, szabályokhoz igazodnak, de meg is őrződhetnek azáltal, hogy kivételes, azaz kisebb egyedszámú alakok tesznek magukhoz hasonlóbbá nyelvi jelenségeket. Az analógia bővebb definíciójába a szabályostól eltérő alakzatok létrehozása is beletartozik. Az analógia tehát a megőrzés és a megújítás eszköze is. Ahogy egy találó saussure-i mondat szól: „A nyelv olyan ruha, amelyet saját anyagából való foltok borítanak” (Saussure 1931³/1967: 212).

Mi tartozik még az analógiás működéshez?

Tágabban értelmezve az analógiát, analogikusan – vagyis a hasonlóság, a valaminek valamivel való megfelelés elvén működnek tulajdonképpen a hangtörvények/hangfejlődési ~ hangváltozási tendenciák is. Bárczi analógiadefiníciója így hangzik: „ha valamely szó, morféma vagy szószerkezet egy más szó, morféma vagy szószerkezet hatására megváltozik, a ható tényezőhöz hasonlóbbá válik, analógiás hatásról beszélünk” (Bárczi 1953: 77).

Tulajdonképpen a hangtörvények is analogikus alapon működnek, terjednek: egy szó eleji örkölt $p \div$ ből az összes többi szó eleji $p \div > f \div$ változás hatására lett $f \div$. Mert mi is a hangváltozási tendencia? Hangváltozási tendenciáról beszélünk, ha egy hang azonos nyelvváltozatban (azaz azonos térben), azonos időben és azonos fonetikai környezetben az esetek csaknem mindegyikében azonos módon változik meg.

Természetesen nem arról van szó, hogy a hangtörvényeket ezentúl analógiának kellene nevezniük, de az megfogalmazható, hogy a hangváltozási tendencia is analogikusan tud terjedni.

Még tovább keresve: Hol működik a nyelvben analógia? Nemcsak a diakróniában, a szinkroniában is felleljük: nyelvhasználatkor, parole÷ozásaink alkalmával más mondatok analógiájára állítjuk elő és értjük meg saját mondatainkat; más igék ragozásának mintájára ragozzuk igénket, képzési mintára képzünk egy vadonatúj főnevet.

A gyermeki nyelvtanulást is feltétlenül ide kell kapcsolnunk. A gyermek nemcsak utánzás, megerősítés, korrigálás, hanem aktív létrehozás, analógiás alkotás útján is tanulja anyanyelvét. Bizonyítják ezt a rengeteg helyes alak, mondat mellett létrehozott – szabálytúláltalánosítások által keletkezett – helytelen alakok; például: **ett – evett* helyett, **kenyért – kenyeret* helyett, **lót – lovat* helyett, **szepebb – szebb* helyett, **tégem < engem* helyett stb. Kísérletek alapján úgy tűnik, ez a túláltalánosítás egy korszaka a gyermeki nyelvelsajátításnak, méghozzá a három korszak közül a középső: először a gyerek az alakokat egyenként sajátítja el; a második korszakban a szabályokat tanulja meg, mely túláltalánosításokat, a szabályok túlzottan kiterjesztett alkalmazását is maga után vonja; és az utolsó korszak a felnőtt nyelvi rendszer megtanulása.

Egyesek elméleti alapon kétlik, hogy a gyerekek a felnőttek nyelvhasználatából képesek lennének önállóan felépíteni saját *langue ÷ jukat*. Rövid kitérővel azonban belátható, hogy egyrészt nincsenek magukra hagyva nyelvtanulásukban, másrészt a nyelvi rendszer, a szabályok felépítéséhez pontosan az analógia működése segít hozzá.

Egy hatvanas évekbeli hipotézis szerint nyelvelsajátító szerkezettel (LAD – language acquisition device) rendelkeznek a gyerekek. A LAD÷ot egyesek azonosítják az univerzális tudásával (máshol univerzális grammatika vagy innátaelmélet); mások szerint csupán a nyelv elsajátításának módjáról útbaigazító eljárásokat tartalmaz. Ezen elmélet megalkotói

azzal érvelnek, hogy a gyermekek beszédtanulása túl gyors, a felnőttek beszéde elképzelésük szerint egyedül nem elegendő ahhoz, hogy a gyermekek képesek legyenek kidolgozni a maguk

számára egy nyelvi rendszert, mivel a felnőtt beszéd túlságosan bonyolult és rendezetlen.

Az elmélet alkotói nem vették figyelembe a dajkanyelv (babytalk) vagy anyai nyelv (motherese) létezését. A gyermekekhez beszélő felnőttek (sőt az idősebb gyermekek is) nem úgy beszélnek a gyerekekhez, mint a felnőttekhez. Ez leginkább az anyákra jellemző. A dajkanyelv szintaxisa kevésbé bonyolult, rövid, nem hiányos mondatokból áll. A jelentések konkrétak, az adott szituációra vonatkoznak. Többszöri ismétlést, szinonimákat tartalmaz. Beszédtempója lassabb. Az anya sokszor kérdez és ismételtet, javít – vagyis gyakorlatilag tanítja a nyelvet. Tehát a gyermek nincs magára hagyva a nyelvelsajátításban. Saját nyelvi rendszere létrehozásához nemcsak a felnőttek nyelvi példáját, hanem aktív segítséget is kap, például a leegyszerűsített, könnyebben elsajátítható dajkanyelven való kommunikációt.

3. A címben szereplő másik kategória az **asszociáció**, mellyel kapcsolatban ugyanaz a kérdés merül fel: Hol működik a nyelvben, illetve a nyelvhasználatban?

Elsőként természetesen a nyelv mint jelrendszer elemi egységét, a jelet kell említenünk, melynek két alkotórészét asszociatív (és konvencionális) kapcsolat köti össze. Nem a hangsor lenyomata és nem a fogalom képzete alkotja a nyelvet, hanem ezek asszociatív összekapcsolódása teszi a nyelvet nyelvvé. Saussure ezt az önkényes asszociatív viszonyt hívja jelentésnek. Vagyis a nyelv szerinte jelentések sora, illetve hálózata.

Másodsorban minden jel minden jellel asszociatív kapcsolatban van a fent említett hálózat mentén: jelölők jelölőkkel, jelöltek jelöltekkel és jelölők különböző jelek jelöltjeivel kapcsolódnak. Míg a jelen belüli asszociatív kapcsolatot jelentésnek, addig a jelek közötti asszociatív kapcsolatot értéknek nevezi Saussure (1931¹³/1967: 91–4, 106, 147, 162). Jelen természetesen nemcsak a szabad lexémák, hanem a kötött morfémák, valamint a grammatikai (morfológiai, szintaktikai) szabályok is értendők. Így alkotódik a nyelvi rendszer, struktúra.

Harmadsorban az asszociáció jelenségét a konkrét kódolás÷dekódolás folyamatában is használjuk. (Újra felidézem a fentebb tárgyalt analógia fogalmát, melyre szintén szükségünk van parole÷ozásaink közben.)

Negyedrészét az asszociáció fogalma természetesen előhívja a saussure÷i szintagmatikus és asszociatív viszonyok oppozíciót. Szintagmatikus és asszociatív viszonyokon Saussure a nyelvi jelek kétfajta egymáshoz kapcsolódását érti. Mivel minden jelnek csak oppozíciói által van saját értéke, egy jelnek különböznie kell az összes többi jeltől, ugyanakkor a nyelv rendszer voltából következően valamilyen viszonyban is kell állnia a többi jellel. A jelek kapcsolódnak időben lineárisan egymással a beszédaktus, a parole folyamán, vagyis adott jel az őt megelőző és az őt követő jelekkel is valamilyen oppozícióban áll. Ezt a viszonyt szintagmatikus viszonyoknak nevezte Saussure (1967: 149, 156–60). Másrészt a jelek a parole÷on kívül az emlékezetben (vagyis az agyban) is összekapcsolódnak, csoportokat alkotnak hasonlósági alapon. Ide tartoznak a szemantikai csoportok (poliszémia/ metaforizáció, szinonímia, antonímia, heteronímia), a „jelölői” csoportok (homonímia, paronímia, homofónia), a grammatikai, a szófaji, az etimológiai csoportok. Ezek nem lineárisan helyezkednek el, „székhelyük az agyban van, annak a belső készletnek a részei, mely a nyelvet minden egyén tudatában alkotja” – vagyis ez langue÷jelenség. Saussure ezeket a viszonyokat asszociatív viszonyoknak nevezte (i. m. 157).

A szintagmatikus viszony azért in praesentia áll fenn, mert Saussure az in praesentia jelenlevő elemek közötti viszonyt szintagmatikus viszonyoknak nevezte el. De nem gondolta azt, hogy agyunkban nincsenek szintagmák, közmondások stb. tárolva. Ez számtalan

máshol idézett példájából kiderül. Az asszociatív (memoriális) – később Hjelmslev átnevezte paradigmaticussá, hogy formálisabb legyen a terminus, viszont ez kevésbé tükrözi a nyelvi valóságot: mint fentebb láttuk, az asszociatív viszonyok nem csak paradigmaticus viszonyokat takarnak – viszony pedig azért in absentia áll fenn, mert az in absentia fennálló jelviszonyokat így nevezte el. Ahogy írja: „az asszociatív viszony egy virtuális mnemonikus sorban egyesít elemeket” (i. h.). Az asszociatív viszonyok pszicholingvisztikai kutatások szerint ténylegesen szervezik a mentális lexikont.

Saussure szerint „a nyelvben minden különbségeken múlik, de ugyanúgy csoportokon is” (i. m. 162). Például egy képző önmagában nem létezik, csak a vele alkotott szavak asszociatív csoportjában, egy konkrét mondatban pedig azon a tövön, mellyel lineáris kapcsolata van (i. m. 161).

Jakobson és Koerner szerint a szintagmatikus és az asszociatív viszonyok megfogalmazásában Saussure ÷ re hatással volt Krusevskij munkássága (természetesen ez egyértelműen nem bizonyítható). Krusevskij szerint az a legfontosabb elv a nyelvi elemzésben, hogy az asszociáció tényeinek ugyanaz a jelentőségük a nyelvészet mint a pszichológia számára: a szó csak az emberi szellemben létezik, s ezért ugyanazoknak a törvényeknek van alávetve, mint bármely más mentális entitás. A szó kizárólag az asszociáció törvényeinek köszönheti létét. Ebből az idézetből is kitűnik, hogy Krusevskij ismerte az újgrammatikusokat és Paul *Prinzipienjét*. Krusevskijnél kétfajta asszociációt találunk: hasonlósági asszociációkat (mely formális és/vagy szemantikai hasonlóságot jelent) és szomszédossági asszociációkat (mely gyakori együtt ÷ előfordulást jelent). E két asszociáción keresztül vannak a szavak egymással összekötve. A nyelv elsajátítása és használata véleménye szerint lehetetlen lenne, ha egy sor különálló szóból állna. A hasonlósági asszociációk által a szavak családjai és rendszerei, a szomszédossági asszociációk által pedig szósorok jönnek létre. Minden szó a hasonlóság és a szomszédosság számos kötelékével van a többi szóhoz kapcsolva Krusevskij szerint.

A saussure ÷ i és a krusevskiji terminusok közötti hasonlóság szembeszökő, de Saussure-

nél a szintagmatikus viszony nem pszichikai, és nem gyakori együtt ÷ előfordulást takar. Ez lényegi különbség, mely a saussure ÷ i formális és strukturális megfontolásokból fakad.

Ötödreszt az analógia is asszociáció. Régi megfogalmazás szerint: képzettársulási zavar (Bárczi 1953: 77). Amennyiben összehasonlítjuk Bárczi külső és belső analógia terminusait, azt kapjuk, hogy külső analógiáról akkor beszélünk, ha a nyelvi elemek között saussure ÷ i szintagmatikus viszony áll fenn; belső analógiáról pedig, ha asszociatív viszonyban vannak a nyelvi elemek.

SZAKIRODALOM

Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bynon, Theodora 1983/1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Saussure, Ferdinand de 1931³/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.